

ПРИЙМА С.М.,кандидат педагогічних наук, доцент,
докторант кафедри теорії і методики
професійної освіти, Харківський
національний педагогічний
університет ім. Г.С. Сковороди,
м. Харків**МОДЕЛІ ВІДКРИТОЇ ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ: СУЧАСНИЙ
СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

Актуальність статті обумовлена нагальними потребами розуміння принципів проектування і функціонування систем відкритої освіти дорослих з метою вибору моделі їх реалізації. У публікації виконано аналіз систем «відкритої» та «закритої» освіти, показані їх принципові відмінності. На прикладі двох – OpenCourseWare та Connexions – проектів відкритої освіти розкрито характерні особливості існуючих на сьогодні підходів до надання вільного доступу до освітніх ресурсів. Зроблено висновок про те, що вказані проекти є не просто різними прикладами організації вільного доступу до освітніх ресурсів, а етапами еволюційного розвитку моделей відкритої освіти, що базуються на панівних на сьогодні в мережі Інтернет Web 1.0 і Web 2.0. Показані перспективи проектів відкритої освіти, що побудовані за Web 3.0.

Ключові слова: освіта дорослих, відкриті освітні ресурси, відкрита освіта дорослих, моделі відкритої освіти дорослих.

Актуальность статьи обусловлена насущными потребностями понимания принципов проектирования и функционирования систем открытого образования взрослых с целью выбора модели их реализации. В публикации выполнен анализ систем «открытого» и «закрытого» образования, показаны их принципиальные отличия. На примере двух - OpenCourseWare и Connexions - проектов открытого образования раскрыты характерные особенности существующих сегодня подходов к предоставлению свободного доступа к образовательным ресурсам. Сделан вывод о том, что указанные проекты являются не просто различными примерами организации свободного доступа к образовательным ресурсам, а этапами

эволюционного развития моделей открытого образования, основанных на господствующих на сегодня в сети Интернет Web 1.0 и Web 2.0. Показаны перспективы проектов открытого образования, построенных по Web 3.0.

Ключевые слова: образование взрослых, открытые образовательные ресурсы, открытое образование взрослых, модели открытого образования взрослых.

Relevance of articles due to the urgent needs of the understanding of the principles of design and operations of public adult education in order to choose models for their implementation. The publication analyzed the system of "open" and "private" education, shows their fundamental differences. The example of two - OpenCourseWare and Connexions - Project Open Education disclosed the characteristic features of the existing approaches to today, providing free access to educational resources. Concluded that these projects are not simply different examples of open access to educational resources, and the stages of evolutionary development models of open education, based on the ruling today on the Internet Web 1.0 and Web 2.0. The prospects of open education projects, built on Web 3.0.

Keywords: adult education, open educational resources, open adult education, a model of open education for adults.

Постановка проблеми. Сучасне соціально-економічне життя та прагнення особистості до постійного самовдосконалення і саморозвитку змушують кожну людину навчатися в тій або іншій формі практично протягом всього свого життя. Створення і функціонування системи неперервної освіти об'єктивно пов'язане з розвитком та ефективністю освіти дорослих, яку у багатьох країнах світу стали вважати запорукою соціально-економічної стабільності та перспективою розвитку суспільства в цілому й професійної життєтворчості особистості. Демократичні трансформації сучасної освіти дорослих вимагають не тільки практичних зусиль, а й теоретичного обґрунтування стратегій реформування освітніх практик та інституцій. Однією зі стратегій, в основі якої лежить принцип відкритого суспільства в різних модифікаціях, постає принцип відкритості освіти дорослих, що пов'язаний з ідеєю і феноменом свободи.

У соціально-філософських вченнях однією з характеристик людини є її відкритість світу. У сфері освіти, зокрема і освіти дорослих, принцип відкритості є визначальним. Саме відкритість є характерною рисою

особистісно-орієнтованого навчання, в основі якого лежать такі процеси як самовизначення, самореалізація, самоаналіз, самоідентифікація та саморегуляція учня, в тому числі і дорослого. Відкрита освіта з'явилась як результат еволюційного шляху розвитку та становлення інформаційного суспільства, як невід'ємна його частина. Вона заснована на відкритості світу, процесів пізнання і освіти людини. Тенденція до розширення можливостей особистості для отримання освіти і до підвищення рівня його доступності для широких верств населення призводить до необхідності створення відкритого освітнього простору, істотно доповнює структуру існуючої системи освіти дорослих і дозволяє реалізовувати парадигму відкритої освіти.

Таким чином, пошук відповідної моделі системи відкритої освіти (особливо у сфері освіти дорослих), яка забезпечила б перехід від принципу «освіта на все життя» до принципу «освіта через все життя» є актуальною проблемою сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблема відкритих систем освіти не є новою. Ціла низка законодавчих документів та ініціативи урядів і наукових установ, зарубіжні та вітчизняні дослідження в галузі відкритої освіти та вільного доступу до освітніх ресурсів вже напрацювали достатній базис для того, щоб відкрита освіта утвердилася як самостійна галузь знань. Зокрема, відповідно до Берлінської декларації, підписаної ще в 2003 році, відкритий доступ публікації вимагає, щоб автори надавали вільний доступ до своїх наукових розробок, а також можливості їх використання, за умови посилання на джерело авторства. Крім того, повна версія роботи і додаткові матеріали повинні бути на зберіганні як мінімум в одному он-лайн сховищі [2]. У звіті комісії Європейського Союзу «Комунікація до Європейського парламенту, Ради Європи та Європейського економічного і соціального комітету «Про наукову інформацію у цифрову добу: Доступ, Поширення і Збереження», ухвалену в 2007 році, пропонується використовувати кошти європейських дослідницьких проектів на видання результатів досліджень у відкритому доступі та використовувати фінансування ЄС на створення репозитаріїв відкритого доступу [6].

В Україні рух з побудови відкритого суспільства знань також набуває обертів. Як зазначено в Законі України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» (9 січня 2007 року, N 537-V), одним з головних пріоритетів України є прагнення побудувати орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток інформаційне суспільство, в якому кожен міг би створювати і накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися і обмінюватися ними, щоб надати можливість кожній людині повною мірою

реалізувати свій потенціал, сприяючи суспільному і особистому розвитку та підвищуючи якість життя [4].

Російські дослідники А. Марон і Л. Монахова досліджували особливості та функції відкритої освіти дорослих, її змістовно-технологічний та кваліметричний аспект [9]. У монографії [3] з системних позицій викладено основи теорії моделювання організаційних систем відкритої освіти. На основі аналізу сучасних підходів та інструментів розвитку системи освіти і визначеного теоретико-методологічного апарату системного подання і дослідження організаційних систем, проєктуються моделі організаційних систем відкритої освіти, аналізуються особливості їх будови, проєктування, реалізації і впровадження.

Проте, вказані роботи, хоча і є завершеними дослідженнями окремих аспектів розвитку і функціонування системи відкритої освіти, все таки не дають цілісного уявлення про моделі відкритої освіти. Таким чином, *наукове завдання* даної публікації полягає у висвітленні проблем та перспектив моделей відкритої освіти дорослих, встановленні основних вимог до їх проєктування та функціонування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Два головні тези, які хотілося б зазначити на початку. По-перше, відкрита освіта — це не тільки дистанційне навчання як прийнято вважали в багатьох вітчизняних та російських дослідженнях. Дистанційне навчання можна розглядати як технологію відкритої освіти, суттєвий крок у напрямку підвищення рівня доступності освіти для людей, які з різних причин раніше не мали змоги її отримати. Однак ідеї і інструменти відкритої освіти передусім спрямовані, поряд із забезпеченням більшої доступності, на поліпшення якості освіти. Тут можливості дистанційного навчання у поєднанні з іншими складовими відкритої освіти обіцяють вже найближчим часом змінити становище на краще і перетворити безперервну освіту на повсякденну реальність, що поліпшує умови життя мільйонів людей [5, с.10-11].

По-друге, відкрита освіта не зводиться виключно до відкритого доступу до освітніх матеріалів. Відкритий доступ до широкого спектру таких матеріалів є важливою передумовою розвитку відкритої освіти, однак, як справедливо зазначено в [5, с.10-11], «відкриття» освіти не обмежується наданням усім охочим вільного доступу. Сучасна освітня практика потребує інструментів не тільки публікації і зберігання навчальних матеріалів, а й розвинутого комплексу засобів колективної роботи з цими матеріалами за чітко визначеними критеріями в рамках освітніх систем як в самих установах, так і поза ними.

Розгляд моделей відкритої освіти, на нашу думку, слід розпочати з аналізу систем «відкритої» та «закритої» освіти.

Більшість освітніх установ, зокрема, вищі навчальні заклади, є типовими представниками систем «закритої» освіти. Дійсно, у традиційному, «закритому» університеті освітні ресурси доступні зареєстрованим студентам в межах певних рамок системи, а більшість студентів перебувають у середовищі системи, яка також не є дуже відкритою. Університети обмежують кількість студентів, яких вони приймають на навчання, з допомогою встановлених критеріїв відбору, зокрема таких, як здобутки у попередній освіті. Студенти здебільшого вступають на навчання на цілі програми, а не на індивідуальні модулі. До того ж більшість університетів обслуговують студентів стаціонарної форми навчання. Студенти, які навчаються не на стаціонарі, мають самостійно організовувати більшу частину свого навчального процесу, зважаючи, безумовно, на систему організації навчання в університеті в цілому. Для того щоб безпосередньо долучитися до процесу навчання, студентам необхідно фізично бути присутніми на території університету. Інструментарій та методи навчання також дуже обмежені. Студенти відвідують лекції, семінари, лабораторні або практичні заняття. Освітні ресурси розташовані у конкретному місці – в бібліотеці чи книгосховищі. Та й саме навчання оцінюється здебільшого з допомогою іспитів та подібних до них заходів. Як справедливо зазначає дослідник Е. Лейн, навчання у традиційному університеті є індивідуалізованим процесом, в якому викладачі самостійно (індивідуально) створюють курси і викладають їх конкретним студентам, котрі відвідують семінари та лекції як група. Як результат, провідним для студента переважно є один погляд на предмет, навіть якщо протягом курсу він може прочитати кілька різних джерел. Більшість університетів досить відкриті по відношенню до дисциплін, які в них викладаються, і викладачі зазвичай мають свободу досліджувати, викладати, обговорювати та оприлюднювати у своїх працях ті наукові питання, які їм цікаві. Втім, це далеко не означає, що ці викладачі відкриті до нових підходів до навчання, особливо до тих, що могли б змінити звичні їм методи та засоби викладання [7, с.101].

На противагу «закритим» освітнім установам, типовим представником «відкритої» освіти є Відкритий університет у Великій Британії. Місію Відкритого університету сформулював його ректор-засновник лорд Кроузер 1969 року: «Відкритий університет є відкритим до людей, місць, методів та ідей». Цей університет не має вимог до попередньої підготовки для вступу на навчання на його програми чи курси. Єдине обмеження – це кількість студентів, що продиктовано кількістю викладачів (до сьогодні рекордом кількості слухачів на одній презентації модуля було 14 000 потенційних студентів). Студентам також дозволяється записуватися на прослуховування одного модуля, вони не зобов'язані прослуховувати цілу навчальну програму, спрямовану на одержання певного ступеня.

Відкритий університет вкладає багато коштів і зусиль у забезпечення мультимедійними навчальними матеріалами, які розробляються командами вчених та відповідними технічними експертами. Члени таких команд тісно співпрацюють один з одним, і в їхніх матеріалах можуть бути представлені різні думки. Засоби навчання також ретельно відбираються, щоб бути найбільш корисними для викладання певної дисципліни. Наступним кроком у донесенні матеріалу є запрошення університетом викладачів для груп студентів, що опановують якийсь конкретний навчальний модуль. Беручи до уваги індивідуальні особливості та підходи до опанування матеріалу студентами, ці викладачі (тьютори) допомагають студентам і скеровують навчання у такий спосіб, який найбільше відповідає їхнім потребам. Таким чином, викладачі сприяють успішному перебігові навчального процесу і допомагають студентам зрозуміти складні моменти курсів. Студенти мають можливість краще контролювати своє власне навчання, що надає їм більше гнучкості у виборі способу навчання та дозволяє виконувати свої сімейні чи професійні обов'язки [7, с.103].

Попри те що конкретні модулі мають свій розклад, у студентів є більше можливостей гнучко коригувати порядок та час опанування навчальної дисципліни. Студентам також дозволяється робити перерви в навчанні. Таким чином, на відміну від більшості університетів, в яких студенти навчаються на одному потоці та опановують цілу навчальну програму, у Відкритому університеті формуються групи студентів на основі окремих модулів, а не великих навчальних програм. Деяким студентам вистачає й одного модуля. Разом з тим студенти можуть пізніше закінчити і цілу програму. Відкритий університет провадить політику відкритого доступу: немає вимог щодо попередньої фахової підготовки для того, щоб записатися на курс (зазвичай студентам має бути принаймні 18 років, однак університет також пропонує спеціальні програми, що йдуть паралельно зі шкільними, для навчання тих, хто молодший за 18 років). Щороку понад третина слухачів Відкритого університету не мають попередньої підготовки, необхідної для навчання в більшості університетів Великої Британії. Багато з цих «непідготовлених» студентів успішно закінчують або всю програму навчання, або окремі курси.

Нарешті, Відкритий університет визнає навчання та документи про навчання з інших навчальних закладів. Університет також оцінює попередній практичний досвід студентів, що дозволяє студентам отримати доступ до ще більших освітніх можливостей. У такий спосіб стимулюється мобільність студентів: вони можуть вивчати те, що вони хочуть, коли вони хочуть, де вони хочуть, без обмежень суворими розкладами чи місцезнаходженням навчального закладу [7, с.103-104].

Відкритий університет у Великій Британії довгий час був чи не єдиною

системою відкритої освіти. Проте, розвиток інформаційно-телекомунікаційних технологій, в перше чергу, завдяки Інтернет, дозволив й іншим освітнім установам реалізовувати принципи відкритої освіти. Серед таких проєктів слід виділити проєкт OpenCourseWare Массачусетського інституту технологій та проєкт Connexions університету Райса.

Проєкт OpenCourseWare Массачусетського інституту технологій (проєкт OCW MIT) є найбільш зрілим з усіх проєктів ресурсів відкритої освіти. Проєкт OpenCourseWare – це однозначно не програма дистанційного навчання і не інтернет-система навчання. Головне в OpenCourseWare – це публікації [8, с.129-130]. В OpenCourseWare здійснюється ретельне рецензування контенту перед його публікацією. Цільовою аудиторією проєкту є: а) викладачі, які можуть використовувати і адаптувати матеріали для власних навчальних цілей; б) студенти, які можуть використовувати ці матеріали як довідкові, практичні чи як план у процесі власного навчання; та в) особи, що здобувають освіту самостійно, яким ці матеріали можуть стати у пригоді у процесі самостійного навчання.

Однією з визначальних рис проєкту OpenCourseWare є врегульованість прав інтелектуальної власності на його матеріали. Це означає, що навчальний заклад має право – чи то будучи власником, чи володіючи ліцензією (дозволом) – відкривати доступ до цих матеріалів, як і те, що жоден з цих матеріалів не порушує нічийого авторського права. Проєкт OCW MIT пропонує матеріали на умовах стандартної ліцензії Creative Commons, яка дає користувачам право використовувати і поширювати матеріали у їх оригінальній чи адаптованій формі; дозволяє користувачам створювати похідні праці через редагування, переклад, додавання власного матеріалу чи поєднання матеріалів OCW з іншими матеріалами з інших джерел [8, с.129-130].

На противагу OpenCourseWare, проєкт Connexions представляє організаційну модель, в якій сучасні технології допомагають людям стати авторами відкритого освітнього контенту шляхом створення нових матеріалів зі старих, пристосування спільно створених матеріалів, комбінування різних матеріалів для створення нових та їх легкої і дешевої публікації. Визнаючи проблеми, пов'язані з правами інтелектуальної власності та ліцензуванням, Р.Баранюк, автор та головний ідеолог проєкту Connexions, висуває гіпотезу про те, що сьогодні відкритий освітній контент розглядають як комбінацію різних матеріалів, у той час як вчорашня модель зосереджувалася на забезпеченні доступу до ресурсів шляхом їх вільного і доступного поширення. Відкритий контент завтрашнього дня поєднає поширення з інтерактивними інструментами для отримання не обхідного зворотного зв'язку, що дозволяє об'єднати у творчому процесі авторів, викладачів та студентів [9, с.93].

Проєкт Connexions був запущений в університеті Райса (Rice University) у

1999 році з метою змінити тогочасне викладання і навчання. Відповідно до своєї назви, Connexions мав дві головні мети: 1) передати взаємопов'язану природу знання між дисциплінами, курсами і навчальними програмами; та 2) відійти від одиничного авторства, публікації і навчального процесу до такого, який базувався би на долученні людей до глобальних навчальних спільнот, які діляться знанням. Дійсно, Connexions є спробою міжінституційного і навіть позаінституційного поширення відкритого знання. Це є рисою, яка відрізняє Connexions від багатьох інших проєктів. Замість традиційної моделі розвитку контенту, що передбачає одного автора на один підручник чи курс, Connexions заохочує і пов'язує всесвітні спільноти авторів разом створювати, розширювати, переглядати і підтримувати ресурси відкритого знання. Зокрема, в Connexions користувачі можуть створювати нові освітні матеріали і розміщувати їх на загальнодоступному репозиторії – відкритому освітньому ресурсі; копіювати, налаштовувати, персоналізувати та розміщувати матеріали; компіювати матеріали у нові колекції та курси; записувати, створювати завершені продукти, такі як веб та DVD, і навіть друковані видання [1, с.144-145].

В Connexions рано визнали, що рецензування перед публікаціями буде гальмувати процес надання вільного доступу. Таким чином, замість одиничного рішення допуску чи не допуску кожного модуля чи колекції, Connexions відкриває редагування для сторонніх осіб і редакційних колегій шляхом рецензування після публікації. Користувачі Connexions мають доступ до всіх модулів та курсів у репозиторії, мають можливість розміщувати за уподобаннями і переглядати модулі і колекції, підтверджені сторонніми особами за допомогою різних лінз (lenses). Кожна лінза має свій фокус уваги. Наприклад, існують лінзи, що контролюються традиційними редакційними радами, спільнотами фахівців чи неформальними групами колег, але так само існують автоматизовані лінзи, що функціонують на основі популярності, кількості вхідних посилань та інших технічних характеристик [1, с.147-148].

Короткий аналіз двох проєктів – OpenCourseWare та Connexions – дозволяє зробити важливий висновок: проєкти є не просто різними прикладами організації вільного доступу до освітніх ресурсів, а етапами еволюційного розвитку моделей відкритої освіти. Пояснимо сказане на прикладі панівних на сьогодні в мережі Інтернет Web 1.0 і 2.0.

Web 1.0 – перша «реалізація» Інтернет, з особливим наголосом на розбудові основної інфраструктури для передачі простих HTML. Перші проєкти відкритої освіти робили особливий наголос на ресурсах, які вільно передавалися і поширювалися через Інтернет. Проєкт OpenCourseWare – це яскравий представник реалізації ідей Web 1.0: ієрархічно організовані інституційні репозиторії, які у форматах HTML чи PDF надають доступ до веб-

курсів, навчальних планів і програм курсів разом з матеріалами до них. Матеріали з поза меж інституцій не приймаються, і перед публікацією проходять ретельну перевірку їх якості.

Web 2.0 базується на використанні таких інструментів як XML і wiki, зміст і структуру якого користувачі можуть спільно змінювати, переробляти й доповнювати з допомогою відповідних інструментів, які їм надає сам сайт (найвідоміший вікі – Wikipedia), теги та соціальні мережі. Відповідно, проекти відкритої освіти, реалізовані за принципами Web 2.0, зосереджували свою увагу на розвитку спільноти паралельно з розвитком відкритих ресурсів, вони почали приймати контент, який продукували самі користувачі. Проект Conplexions є типовим прикладом такої моделі відкритої освіти, який базується на трьох принципах – більша доступність, більший доступ та більша участь [1, с.152-153].

Третій підхід – Web 3.0 – активно розвивається і несе з собою додаткові можливості для відкритої освіти. Web 3.0 особливу увагу приділяє потребам користувачів і навіть може їх передбачувати для забезпечення більш дієвої та корисної взаємодії. Проектам відкритої освіти, побудованим за такою моделлю, вдається не лише розробляти та надавати студентам відкриті освітні ресурси, а й моніторити використання цих ресурсів, аналізувати взаємодію користувачів та забезпечувати значущий зворотний зв'язок, і не лише студентам щодо їхнього навчання, а й спільноті тих, хто займається розробкою навчальних курсів, авторів і викладачів, з метою поліпшення навчальних матеріалів [1, с.152-153]. З врахуванням темпів розвитку інформаційно-телекомунікаційних технологій, з великою мірою ймовірності можна спрогнозувати, що поява систем відкритої освіти, побудованих за вказаною моделлю, є не такою вже й далекою перспективою.

Висновки з даного дослідження і перспектива подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, у публікації показані різні моделі організації і функціонування систем відкритої освіти; розкрито основні відмінності та особливості існуючих на сьогодні підходів до надання вільного доступу до освітніх ресурсів. Звичайно, запропонований аналіз далеко не вичерпний. Поза увагою залишилися актуальні на сьогодні питання класифікації цільової аудиторії відкритої освіти, аналіз мотивів і потреб користувачів вільних освітніх ресурсів з андрагогічних позицій.

Література.

1. Баранюк Р. Виклики та можливості руху за відкриту освіту: приклад Conplexions / Р. Баранюк // Відкрита освіта : колективний розвиток освіти через відкриті технології, відкритий контент і відкрите знання / За

- редакцією Тору Ійосі та М.С. Віджая Кумара / Переклад з англ. А. Іщенко, О. Носика. — К.:Наука, 2009. — С.141-156.
2. Берлинская Декларация об открытом доступе к научному и гуманитарному знанию / Перевод Э.М. Мирского — Режим доступа: <http://sci.informika.ru/text/magaz/newspaper/messedu/2003/cour0311/200.htm/>
3. Биков В.Ю. Модели организационных систем открытой освіти: Монография / В.Ю. Биков. — К.: Атіка, 2008. — 684 с.
4. Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» від 9 січня 2007 року N 537-V. — Режим доступа: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=537-16>.
5. Іщенко А. Відкрита освіта на сучасному етапі: сутність, ідеї та головні тенденції (Передмова до українського видання) / А. Іщенко // Відкрита освіта : колективний розвиток освіти через відкриті технології, відкритий контент і відкрите знання / За редакцією Тору Ійосі та М.С. Віджая Кумара / Переклад з англ. А. Іщенко, О. Носика. — К.:Наука, 2009. — С.7-13.
6. Комунікація до Європейського парламенту, Ради Європи та Європейського економічного і соціального комітету «Про наукову інформацію у цифрову добу: Доступ, Поширення і Збереження — Режим доступа: http://ec.europa.eu/information_society/activities/digital_libraries/relaunch/index_en.htm.
7. Лейн Е. Збільшення участі в освітньому процесі з допомогою відкритих освітніх ресурсів / Е. Лейн // Відкрита освіта : колективний розвиток освіти через відкриті технології, відкритий контент і відкрите знання / За редакцією Тору Ійосі та М.С. Віджая Кумара / Переклад з англ. А. Іщенко, О. Носика. — К.:Наука, 2009. — С.100-113.
8. Лерман С., Міяґава С., Марґуліс Е. Проект OpenCourseWare (OCW): розбудова культури вільного доступу та обміну / С. Лерман, С. Міяґава, Е. Марґуліс // Відкрита освіта : колективний розвиток освіти через відкриті технології, відкритий контент і відкрите знання / За редакцією Тору Ійосі та М.С. Віджая Кумара / Переклад з англ. А. Іщенко, О. Носика. — К.:Наука, 2009. — С.128-140.
9. Макмартін Ф. Вступ. Відкритий освітній контент:змінюючи доступ до освіти / Ф. Макмартін // Відкрита освіта : колективний розвиток освіти через відкриті технології, відкритий контент і відкрите знання / За редакцією Тору Ійосі та М.С. Віджая Кумара / Переклад з англ. А. Іщенко, О. Носика. — К.:Наука, 2009. — С.90-99.
10. Марон А.Е., Монахова Л.Ю. Концепция развития открытых систем образования взрослых / А.Е. Марон, Л.Ю. Монахова // Человек и образование. — №1(14). — 2008. — С.75-82.